

Zhyhaylo N.I. Leader's Role in the Forming of Socio-psychological Climate in the Collective

The peculiarities of leader's activity concerning improvement and optimization of socio-psychological climate in the collective are explained. The methods of psychological climate of collective study are offered. The results of the psychological research of socio-psychological climate in the collective are presented.

Key words: *socio-psychological climate, leader, image, styles of the leadership, productivity, effectiveness.*

УДК 159.99

А.Л. Ковальчук

ПСИХОЛОГІЧНІ РИЗИКИ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

Висвітлюється проблема трудової міграції як соціального явища, аналізується її вплив на особистість мігранта та його сім'ю. Особлива увага приділяється проблемі дітей трудових мігрантів, їхньому статусу в нашому суспільстві та труднощам, з якими вони стикаються. Також описуються переживання дітей заробітчан у зв'язку з розлукою з батьками та вплив цих переживань на їхнє психологічне здоров'я.

Ключові слова: *міграція, психологічні ризики, діти трудових емігрантів, стрес, система цінностей, девіантна поведінка.*

Постановка проблеми. Міграція як соціальне явище має багатолітню історію. Здавня люди схильні залишати власні домівки у пошуках кращих умов для життя. Нині, в час глобалізації, розвитку комунікаційних технологій та транспортних засобів, мандрувати далеко набагато простіше. Можливо саме тому, за даними Міжнародної організації міграції, 150–170 млн. осіб проживають за межами країн свого походження (станом на 2008 рік). А це становить 3% населення планети [1, с. 70]. Частина українців у світовому міграційному процесі просто вражаюча. Так, близько 20 млн. українців живуть за межами України як закордонні українці, а близько 7 млн. є трудовими мігрантами (тобто виїжджають у інші країни з метою працевлаштування). Згідно зі звітом Генерального Секретаря ООН з моніторингу світового населення, присвяченому міжнародній міграції та розвитку, Україна посідає четверте місце за кількістю міжнародних мігрантів [2, с. 9]. Причиною цього є складна економічна ситуація та значний дефіцит робочих місць на ринку праці, що змушує людей покидати свої домівки, сім'ї, дітей у пошуку кращого заробітку. Більшість українців виїжджає за кордон нелегально, тобто є нелегальними мігрантами (так, з 7 млн. легалізованими є лише близько 500 тис. [1, с. 71]), а тому зазначають значних соціальних ризиків, до яких належать: ризики, пов'язані з працевлаш-

туванням (незадовільні умови праці, порушення роботодавцем попередньої домовленості стосовно параметрів виробничого процесу, занижений рівень заробітної плати тощо); соціально-психологічні ризики (соціальне виключення у приймаючому суспільстві, погіршення стосунків із родичами на батьківщині, інформаційна ізоляція тощо) та ризики порушення прав людини (торгівля людьми, прояви неповаги до честі та гідності трудових мігрантів тощо) [3, с. 16]. Згадані вище соціально-психологічні ризики здійснюють значний вплив і на емоційний стан мігрантів, і на їхнє фізичне самопочуття. Окрім ризиків для самих мігрантів, є значні психологічні ризики для їхніх сімей, а особливо для дітей трудових мігрантів, що позбавлені необхідної батьківської уваги.

Стан дослідження. Проблему психологічного впливу трудової міграції розпочали вивчати порівняно недавно. Зокрема, психологічні аспекти впливу міграції на особистість вивчала польська науковець Зофія Кавчинська-Бутрим, що досліджувала індивідуальні та сімейні вигоди та втрати для мігранта. Дослідники Богдан Рожновські і Дорота Брик вивчали вплив стресу, спричиненого трудовою міграцією, на особистість мігранта.

Менш дослідженим є питання впливу трудової міграції на сім'ї мігрантів та їхні дітей. Так, 2003 року на запит обласних управлінь у справах сім'ї та молоді, громадських організацій та на замовлення Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту було проведено соціологічне дослідження, спрямоване на вивчення становища дітей, чий батьки виїхали на заробітки за кордон. За результатами дослідження було констатовано, що діти трудових емігрантів потребують допомоги та уваги, а облік сімей заробітчанин необхідний для попередження бездоглядності дітей трудових мігрантів.

Отож, проблема ризиків трудової міграції залишається надзвичайно актуальною у нашій державі, потребує подальшого дослідження та детального розкриття. Тому метою статті є висвітлення суті психологічних ризиків, пов'язаних з трудовою міграцією для самих мігрантів і для їхніх сімей.

Виклад основних положень. Міграція поділяється на зовнішню (за межі країни) та внутрішню (із села в місто та ін.). До зовнішньої належить еміграція – переселення з батьківщини в іншу країну, тривале перебування за межами країни внаслідок переселення. Та імміграція – в'їзд іноземців у країну на тривале або постійне перебування. Міграція значно впливає на особистість людини. В зв'язку з цим є таке поняття, як «синдром мігранта», що характеризується наявністю депресивних станів, які можуть призвести навіть до самогубства, частих приступів плачу, особливо під час спогаду про рідну домівку та дітей [4, с. 143].

Проте міграція має не лише негативні наслідки. Так, Зофія Кавчинська-Бутрим виділяє такі користи міграції: фінансові; зростання кваліфікацій та професійного досвіду; пізнання, вивчення мови, контакт з іншою культурою, що трактується як вагомий спосіб збільшення своїх професійних можливостей; отримання фінансів на освіту дітей; покращення якості життя, підвищення рівня споживання до стандартів суспільного середовища, в якому знаходяться, або хотіли би перебувати мігранти; отримання/збільшення соціальної безпеки, охорони власного життя та сім'ї (сплата боргів, кредитів, гроші на медичні послуги тощо); отримання вищого матеріального становища може впливати на корисне переміщення позицій в структурі місцевого суспільства (в ієрархії визнання і влади); отримання успіху, почуття задоволення, віри у власні сили стимулює подальшу активність і розвиток [5, с. 104].

Але не слід забувати, що цей аналіз стосується польського суспільства. І якщо зважити, що українці виїжджають за кордон у більшості нелегально, і часто з вищою освітою вимушені виконувати нелегку фізичну роботу (а саме, будівництво, догляд за літніми людьми, прибирання тощо), то значна частина цих вигід втрачає свою актуальність. А саме, не йдеться про підвищення професійних якостей, зростання кваліфікації чи про корисні переміщення позицій в структурі місцевого суспільства. Як наслідок, немає відчуття успіху, задоволення від виконуваної праці. Тобто, як правило, вся вигода пов'язана з покращенням матеріального становища, що стає основною метою життя мігранта.

До втрат міграції входять, по-перше, прямі фінансові витрати, пов'язані з рішенням про виїзд, а, по-друге, емоційні витрати мігруючої особи та осіб, які залишаються вдома. Вони стосуються, змін у сімейну ситуації, а саме:

- сім'я залишається формально повною, проте функціонує де-факто як неповна;
- відсутність члена сім'ї збільшує ризик її розпаду;
- деякі члени сім'ї переживають біль розлуки – як ті, що виїхали, так і ті, що залишилися вдома;
- збільшується ризик поразки в процесі соціалізації та виховання дітей [5, с. 105].

Отож, з одного боку, фінансова вигода, а з іншого – втрати, які не можуть компенсувати жодні матеріальні блага, а саме: емоційне благополуччя сім'ї, біль розлуки, відсутність можливості належним чином виховувати власних дітей.

Окрім того, міграція з метою заробітку спричиняє значний стрес. Так, із списку 30 найбільш стресогенних ситуацій мігрант стикається з 16, такими як сепарація/ізоляція, втрата роботи, сексуальні

проблеми, зміна фінансового становища, зміна обов'язків праці, життєвих умов, особистих звичок, місця проживання, способу розважатися тощо. Окрім зазначених стресогенних факторів, впливає також зміна суспільної позиції мігранта, а саме: суспільна позиція мігранта в приймаючій країні, як правило, є нижчою ніж на батьківщині, окрім того, мігрант стикається з відчуженістю та маргіналізацією, що проявляється через обмеження реалізації суспільних ролей (наприклад, батька, матері) та обмеження участі в основних інституціях суспільного життя (охорона здоров'я, соціальні виплати, освіта, неможливість брати участь у виборах тощо) [6, с. 125].

Все це спричиняє значний стрес, який може призвести не лише до погіршення самопочуття чи здоров'я, а й до зміни в системі цінностей, спричинити глибоку кризу. Так, за даними досліджень, система цінностей мігрантів кардинально змінюється під впливом тривалого перебування за кордоном. Впродовж еміграції і після повернення додому значно втратили для респондентів значущість такі цінності, як добрі стосунки з родиною, сімейний добробут, здоров'я. Під час еміграції так само значно втрачають значення такі цінності, як безтурботне життя, особиста свобода, що автори пов'язують із важкими умовами праці, та людська пошана як наслідок відчуття самотності, відчуженості [6, с. 136].

Заслужують також уваги емоційні переживання трудових мігрантів, найбільш поширеними серед яких є ностальгічний смуток за домом, почуття самотності, ізолюваності, втрата почуття самоповаги як наслідок постійної зміни праці і необхідності виконувати важку роботу, тривожність, спричинена нелегальним становищем у країні, почуття вини стосовно залишених удома членів сім'ї [7, с. 26]. Це може призвести до депресії, алкогольної залежності та інших психічних розладів.

Не менш драматичним є досвід повернення додому. Адже мігрант сприймає дім ідеалізовано, таким, яким він його залишив багато років тому, але, як правило, за час відсутності мігранта вдома відбуваються кардинальні зміни: дорослішання дітей, зміна сімейних ролей, побуту, тощо. Окрім того, як вже зазначалося, особистість мігранта за час перебування за кордоном теж зазнає значних змін. Як наслідок, колишній мігрант відчуває себе самотнім, безпорадним, розчарованим, він відчуває себе ізолюваним у рідному для нього суспільстві.

Отож, мігрант зазнає значних психологічних ризиків, серед яких: зміна системи цінностей, зокрема знецінення сімейних стосунків та особистої свободи; негативні емоційні переживання, що можуть призвести до психічних розладів; погіршення самопочуття та здоров'я (внаслідок соматизації психосоціальної ситуації). Проте, окрім ризиків для самого мігранта, є значні ризики для його сім'ї, адже сім'я, як було

згадано вище, фактично функціонує як неповна, збільшується ризик її розпаду. І найбільше у цій ситуації потерпають діти. Адже залишитися без мами чи тата, а то і без обох батьків на роки – це велика травма для дитини, що може призвести до значних негативних наслідків для її особистісного розвитку.

Згідно з експертною оцінкою, трудова міграція батьків призводить до таких змін у поведінці дитини: пропуски занять без поважних причин, зниження успішності у навчанні, агресивна та неспокійна поведінка, вживання алкоголю та наркотиків, тютюнопаління. Відбуваються зміни в системі цінностей дітей, батьки яких перебувають на заробітках. Школа стає питанням престижу, а не здобуття освіти. Експерти стверджують, що з від'їздом батьків частішають прояви девіантної поведінки у дітей. Дитина стає агресивнішою, починає прогулювати школу, скоює дрібні правопорушення (пошкодження шкільного інвентарю, участь у бійках, порушення суспільного порядку). Збільшуються випадки потрапляння в залежність від комп'ютерних ігор, що часто і є причиною пропуску занять у школі. Відомі випадки залучення дітей трудових мігрантів до алкоголізму, наркоманії, бродяжництва. Кожній десятій опитаній дитині відомі випадки пропозицій займатись розповсюдженням наркотиків, проституцією та порнографією.

Загалом серед проблем, які постають перед дітьми заробітчан, експерти виділяють такі:

- проблеми психологічного характеру (сум за батьками, пригнічений стан, відсутність підтримки, відчуття незахищеності, складність прийняття рішень);

- проблема дозвілля;

- проблеми з навчанням;

- проблеми знаходження спільної мови з оточенням (сварки з родичами, непорозуміння з друзями тощо);

- матеріальні проблеми [9, с. 124].

За даними дослідження, дві третини дітей мають такі проблеми. Цікаво, що самі діти не вважають, що виїзд батьків за кордон впливає на їхню успішність у навчанні, поведінку, стосунки з іншими тощо. На нашу думку, це є свідченням того, наскільки ця проблема глибока та болюча для дитини і наскільки важко для неї усвідомити свої глибинні переживання, пов'язані з відсутністю батьків.

За даними шкільних психологів, діти трудових мігрантів почувуються самотніми, соціально занедбаними, переживають внутрішній психологічний дискомфорт, не мають відчуття опори [10, с. 79]. Практичні психологи відзначають такі основні причини звернень до них дітей заробітчан і запитів третіх осіб (родичів, вчителів): труднощі в регуляції

власної поведінки (девіантна поведінка, агресивність, складні взаємини з членами родини, однолітками); потреба емоційної підтримки; особистісні проблеми (депресія, втрата інтересу до життя, почуття провини, проблема у стосунках з протилежною статтю); тривожність; труднощі у навчально-пізнавальній діяльності. Стосовно запитів третіх осіб, то тут найчастіше причиною звернень стає девіантна поведінка та депресивні стани.

З дітьми трудових мігрантів працюють не лише шкільні психологи, а й дитячі психотерапевти. Зокрема, свій досвід роботи з дітьми трудових мігрантів описує Г. Католик. Вона стверджує, що ці діти стикаються зі значним емоційним дефіцитом унаслідок нестачі батьківської любові; відчують себе непотрібними, знеціненими; відчують образу на батьків і водночас мають почуття провини (оскільки переконані, що батьки дуже важко працюють для їхнього блага) [11, с. 221].

Підсумовуючи, спробуємо визначити, які переживання характерні для дітей трудових емігрантів і які їхні причини:

– Переживання втрати. Для дитини така тривала розлука з батьками надзвичайно болісна і викликає почуття туги, нестерпний біль розлуки, відчуття покинутості.

– Відсутність відчуття опори. Сім'я є важливою опорою навіть для дорослої людини, що вже казати про дитину, яка повністю залежна від дорослих і не може впоратися сама. Коли сім'я втрачає цілісність, дитина не відчуває себе в безпеці, що призводить до високого рівня тривожності та страхів.

– Образа на батьків. Відчуючи себе покинутою, дитина буде відчувати образу чи навіть злість на батьків, які її покинули. Дуже часто ця образа неусвідомлена, оскільки, по-перше, дитина любить батьків та сумує за ними, а тому намагатиметься втримати і так дуже примарний зв'язок з ними, по-друге, батьки, як правило, не втомлюються повторювати, що вони змушені поневірятися по чужих краях і важко працювати лише заради блага дитини, а тому дитяча образа може розглядатися як прояв невдячності.

– Почуття провини. Образа та злість на батьків, а також розмови про каторжну працю заради дитини, викликатиме у неї часто неусвідомлене почуття провини.

– Занижена самооцінка. Те, що батьки її покинули, може створити в дитини відчуття, що вона погана, недостойна їхньої любові.

Отож, як бачимо, досвід роботи з дітьми трудових мігрантів показує, що вони стикаються з низкою серйозних труднощів психоемоційного характеру, схильні до депресивних станів і девіантної поведінки, а отже, потребують відповідного психологічного супроводу.

Окрім значних негативних переживань, що притаманні цим дітям, змінюється також сприйняття ними власної сім'ї. Так, за даними

наших досліджень, діти трудових мігрантів, на відміну від контрольної групи, не сприймають свою матір як таку, що задовольняє їхні потреби, а батька сприймають невиключеним у сім'ю. Також цим дітям важко з'ясувати ролі, які виконує кожен у сім'ї, а особливо їхню [12, с. 140]. Слід також зазначити, що ситуація відсутності матері сприймається як більш несприятлива, ніж ситуація відсутності батька. Проте, на жаль, останнім часом спостерігається значна фемінізація міграційних процесів, тобто дедалі частіше за кордон у пошуку заробітку виїжджають жінки, залишаючи своїх дітей на татів, бабусь, старших сиблінгів чи інших родичів. За статистикою, третина всіх українських заробітчани – жінки. Мабуть, саме ця тенденція і є найбільш небезпечною і найбільш болісною у проблемі українських заробітчани. Адже жінка – берегиня домашнього вогнища, і це не просто метафора – саме жінка, матір відповідає за психоемоційну атмосферу в сім'ї.

Масовий виїзд жінок на заробітки і невтішні наслідки вже отримали свою назву в середовищі львівських психотерапевтів, що говорять про «італійський синдром». Як правило, якщо на заробітки їде дружина, то страждає вся сім'я. Оскільки традиційно чоловічу роль годувальника сім'ї виконує жінка, чоловіки відчують себе приниженими, часто компенсуючи відчуття неповноцінності випивкою, стосунками з іншими жінками, або ж, щоб упоратися з почуттям провини, страждають перфекціонізмом, намагаючись бути своїм дітям і за тата, і за маму.

Відсутність тата є менш травматичною тому, що не порушуються традиційні сімейні ролі – чоловік забезпечує сім'ю, а жінка дбає про дім і дітей. Проте роль батька в сім'ї часто недооцінюється і навіть знецінюється, коли зводиться лише до заробляння грошей. Любов і наставництво батька є необхідною умовою нормального розвитку і хлопців, і дівчат. Батько в сім'ї визначає межі поведінки, і якщо мама відповідає за емоційну прив'язаність, то тато відповідає за емоційну незалежність. Батьківська любов дає відчуття опори та захисту, є необхідною для гармонійного розвитку особистості дитини.

Висновки. Трудовий мігрант стикається зі значними психологічними ризиками, серед яких: зміна системи цінностей, зокрема знецінення сімейних стосунків та особистої свободи; негативні емоційні переживання, що можуть призвести до психічних розладів; погіршення самопочуття та здоров'я. Є значні психологічні ризики для сім'ї трудового мігранта, що втрачає свою цілісність, а зокрема для дітей, що ростуть без батька чи матері, а інколи і без обох батьків. Можна виділити такі психологічні ризики для дитини, пов'язані з міграцією батьків: негативні емоційні переживання (сум, злість, почуття вини, почут-

тя покинутості і втрати, відсутність відчуття опори); занижена самооцінка, схильність до девіантної поведінки та ін.

Отож, як бачимо, трудова міграція має значний негативний вплив і на особистість самого мігранта, і на його сім'ю в цілому. Особливо важкою є ситуація розлуки з батьком чи матір'ю (а буває, що й з обома батьками) для дітей, які мають проблеми психоемоційного характеру та схильні до девіантної поведінки. Незважаючи на актуальність цієї проблеми, тема впливу трудової міграції на особистість мігранта та його сім'ю є мало вивченою і потребує подальших досліджень.

1. Мотиль В. Політика України щодо трудової міграції в ЄС: правові аспекти / Володимир Мотиль // Міграція – виклик XXI століття / за ред. Мацея Ст. Земби. – Львів: Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. – С. 70–73.

2. Політика України у сфері контролю над нелегальною міграцією. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2006. – С. 9.

3. Майданік І.П. Трудові міграції у період трансформації соціально-економічних відносин в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціологічних наук: спец. 22.00.03 «соціальні структури та соціальні відносини» / І.П. Майданік; Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Харків, 2007. – 21 с.

4. Кавчинська-Бутрим Зофія. Користі та втрати учасників міграції – результати власних досліджень / Зофія Кавчинська-Бутрим // Міграція – виклик XXI століття; за ред. Мацея Ст. Земби. – Львів: Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. – С. 143–151.

5. Кавчинська-Бутрим Зофія. Міграція – мікросупільна перспектива: індивідуальні та сімейні користі, витрати і втрати / Зофія Кавчинська-Бутрим // Міграція – виклик XXI століття; за ред. Мацея Ст. Земби. – Львів: Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. – С. 103–107.

6. Рожновські Богдан. Стрес, обумовлений еміграцією, і його наслідки для системи цінностей емігрантів / Богдан Рожновські, Дорота Брик // Міграція – виклик XXI століття; за ред. Мацея Ст. Земби. – Львів: Видавництво Люблінського католицького університету, 2008. – С. 119–142.

7. Суліван А. Відчуваючи серцебиття мігранта / А. Суліван. – Львів: АРТОС, 2009. – 112 с.

8. Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації / Ю.М Галустян, І.А. Шваб, Т.О. Дорошенко та ін. – К.: Міжнар. жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна»; Укр. ін.-т соц. досл. ім. Олександра Яременко; Кіровоград. юрид. ін.-т хар. нац. ун-ту внутр. справ, 2006. – 63 с.

9. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посібник / за ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубіанової, І.І. Цушка. – К.: ФОП «Купріянова», 2007 – 240 с.

10. Варениця О. Соціально-психологічні проблеми дітей у родинах нелегальних трудових мігрантів / О. Варениця, О. Макаренко // Український науковий і громадсько-політичний часопис «Соціальна політика і соціальна робота». – 2006. – № 2–3. – С. 72–83.

11. Католик Г. Діти трудових емігрантів: особливості особистісних конфліктів (опис психотерапевтичного досвіду) / Г. Католик // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2008. – Вип. 1. – С. 220–228.

12. Ковальчук А. Уявлення про сім'ю в дітей трудових емігрантів / А. Ковальчук // Дитяча та юнацька психотерапія: теорія і практика; за заг. ред. Г.В. Католик. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 134–141.

Ковальчук А.Л. Психологические риски трудовой миграции

Излагается проблема трудовой миграции как социального явления, анализируется ее влияние на личность мигранта и его семью. Особое внимание уделяется проблеме детей трудовых мигрантов, их статусу и трудностям, с которыми они сталкиваются в связи с расставанием с родителями, и влиянию этих переживаний на их психологическое здоровье.

Ключевые слова: миграция, дети трудовых мигрантов, стресс, девиантное поведение.

Koval'chuk A.L. Psychological Risks of Labour Migration

The problem of labour migration as a social phenomenon and its influence on the migrant personality and migrant's family is analysed. Special attention is paid to the problem of migrant workers' children, their status in our society and the difficulties they face. Also the experiences of migrant workers' children in connection with separation from their parents and the influence of these experiences on their psychological health are described.

Key words: migration, psychological risks, migrant workers children', stress, values system, deviant behaviour.

УДК 159.9:316.35

О.С. Колосович

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛІДЕРСТВА У ПРОФЕСІЙНІЙ СФЕРІ

Досліджено психологічні особливості виникнення та функціонування неформального лідерства у професійній сфері суспільства. Встановлено, що значна частина сучасних керівників не мають лідерського статусу у колективі. Визначено стилі управління та індивідуальні якості особистості, що сприяють лідерському статусу особистості.

Ключові слова: лідер, керівник, колектив, формальне та неформальне лідерство, психологічні особливості лідерства.